

*Мордвінцев В.
(Україна)*

ПОЯВА ТА ПОШИРЕННЯ СТАРООБРЯДНИЦТВА В УКРАЇНІ

Старообрядництво заслуговує на більш гідне місце серед нині досліджуваних історичних проблем. Його прихильники становили могутній опозиційний табір царизму всередині країни.

В 1763 р., говорячи про старообрядництво в Російській імперії, архієпископ Тверський Афанасій вказував, що крім записних, якщо не ціла третина, то хоча б чверть чи п'ята частина в народі є потаємними старообрядцями¹. Навіть в середині XIX ст. старообрядці становили 1/8 частину населення імперії (1855 р. – 12 млн.)², незважаючи на всі заходи уряду, а їхній вплив поширювався на всі області суспільного і економічного життя країни. На 1 січня 1912 р. налічувалося 2206621 старообрядець (1268 общин), реально ж їх було на початку XX ст. близько 5-10 млн.³. Ці обставини зробили питання про становище старообрядців одним з головних у внутрішній політиці Росії, починаючи з середини XVII ст.

Але чи тільки для Росії постало це питання? Величезна дореволюційна історіографія, присвячена цій проблемі, за незначним вищатком, висвітлює старообрядництво як явище чисто російське, що мало якесь значення і вплив тільки для Російської історії, очевидно забуваючи, що два з чотирьох найбільших центрів старообрядництва – Стародубщина та Вітка – знаходились на території Білорусії та України і повинні були якось впливати на їхнє суспільне та економічне життя.

На сьогоднішній день (за станом на 1 січня 1998 р.) в Україні знаходиться всього 64 громади старообрядницької церкви, кількість порівняно з іншими невелика. В основному це: Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Одеська, Харківська, Чернівецька, Чернігівська область (Репнінський р-н), та м. Київ⁴. Але ж слід врахувати, що основний центр старообрядницьких поселень у XVII-XVIII ст. знаходився на території Стародубського полку, – нині це Брянська область Росії. Можливо, саме завдяки старообрядцям та їхній русифікаційній ролі територія колишнього українського полку відійшла до Росії і була зарахована до числа «исконно русских земель».

Україна стала одним з основних напрямків масового відтоку старообрядницького населення. Перші потаємні поселення старообрядців в Україні, за свідченням деяких авторів XVIII ст. (наприклад, Івана Алексеєва, протоієрея Журавльова), з'являються в 1667 р. на території Стародубського полку⁵. Зразу ж після рішення Московського Вселенського собору 1666-1667 рр., за яким старовірів стали карати «градським казнением», після якого «многие народы, оставляюще своя пределы, течаху в Стародубскую область и тамо пустыши населяюще»⁶.

Сумнів викликає лише датування появи перших поселенців на Стародубщині. Один з перших дослідників історії розколу в Україні М.Лілеєв вважав, що час

© Мордвінцев В., 1999.

появи перших старообрядців на Стародубщині слід віднести до кінця 70-х рр. XVII ст.⁷. Така думка знаходить підтвердження і в «Літописі Самовидця», який під 1676 р. повідомляє: «чи за тіє новіє речі многих черцов, попов і свіцкоґо стану у земли Московської помордовано, же то не хотіли приймати, але на старом держалися, як перед тим было. И многие виходили на Україну на мешкання и у Сівер позоставивши набитки свої, а иних и у силку позасилано»⁸. З приходом старовірів в Україну стає відомо і про те, що «якийсь Капітон секту встчал, же живо люде в огонь на спалення ишли»⁹.

Проте, очевидно, це була все ж таки друга хвиля переселенців, оскільки деякі старообрядці повідомляють про своє поселення на Стародубщині ще на початку 70-х рр. Так, наприклад, Федір Степанов, спійманий в Москві в 1701 р., на допиті сказав: «отец мой ещѣ, Стенка Галактионов и с маткою моею и с родными своими детьми уже тому лет с 30 уходом в Стародубщину пришли и жили мы там в самом городе»¹⁰. Про те, що це був поодинокий випадок, можна судити з чолобитної заощьких поміщиків, поданої на ім'я государя в 1672 р., де вони повідомляють про масову втечу своїх селян в Україну, а «в Новгород-Северском и Черниговском уездах за епископом Лазарем посслилось беглых драгун и наших беглых людей и крестьян и иных прихожих людей болше 5000, а выдачи никому нет, хотя с виселицы придет»¹¹. Мабуть, немало було серед них і прибічників «старої віри».

Чому ж саме сюди прагнули втікачі? В кінці XVII ст. Стародубщина та північ Чернігівщини відзначалися великою кількістю річок, боліт, лісів; поряд проходив кордон з Річчю Посполитою, так що Московському уряду не так-то й легко було дістати втікачів. Близькість до Польщі та Литви дозволяла, у випадку нових переслідувань, втекти за кордон, а

також створювала сприятливі умови для торгівлі. Місцева влада та українські можновладці, зацікавлені в освоєнні своїх пусто-порожніх, розорених Руїною кінця XVII ст. земель, також поблажливо ставились до втікачів. В цей час стають відомими такі слободи, як Понурівка, Білий Колодязь, Синій Колодязь, Замишево, Шеломи, Митьківка¹². Більшість слобід були ще не дуже численні (в Понурівці, наприклад, було лише 20 дворів), і проживаючі в них користувалися землею на пільгових умовах. Велике значення мала і торгівля, яка згодом стане одним з основних занять стародубських старообрядців.

Потрапляли в Україну і поодинокі проповідники «істинної віри». Так, в 1674 р. в Ніжині було упіймано путивльського монаха Софронія Батоврина, який говорив «воровские непристойные слова» про «ніконівську церкву та самого Великого Государя»¹³.

В 1664 р. Ю. Крижанич, подорожуючи по Сибіру, зустрівся з засланим українцем Іваном Чукшею, у якого була велика колекція стародрукованих книг¹⁴. Отже, вже навіть для раннього періоду старообрядництва можна говорити не тільки про старообрядництво в Україні, а й про українців-старообрядців. В 1683 р. у Чернігові, в Бронній слободі, також було упіймано двох розкольників, один з яких був українцем¹⁵.

Наступний етап старообрядницької еміграції був пов'язаний з поразкою московського постановня 1682 р., коли знову почалися репресії. 17 вересня були страчені князі Іван та Андрій Хованські «за многое их воровство и измену»¹⁶, і наступного дня все місто було охоплене стрілецьким бунтом, яким і скористалися московські старообрядці, очолювані Микитою Пустосвятом. Вони добилися того, що однією з головних вимог, які висувалися стрільцями, стало повернення «старої віри». Проте стрільці виявилися ненадійними

союзниками і після отримання царських статей, де «великие государи велели все вины им отдать»¹⁷, відійшли від повстання¹⁸. Почалися переслідування, Микита Пустосвят та деякі інші керівники розколу були страчені. Багато хто з старообрядців втік з Москви, а оскільки між Московськими і Стародубськими старовірами були тісні зв'язки, то більшість з них втекло в Україну. Дізнавшись про страту свого батька та брата, молодший Іван Хованський також утік, хоча і перебував у військовому поході. Спеціальним указом чернігівському воеводі суворо наказувалося не надавати притулку втікачам, і особливо Хованським та їхнім людям, а стрільцям «наказати служити вірно и никаким прелестям и смутным словам не верить»¹⁹. Але повністю придушити спалах невдоволення в стрілецьких гарнізонах на Україні не вдалося.

В 1683 р. були звинувачені «в непристойных словах» і жорстоко покарані бабогами та заслані кілька стрільців Київського та Чернігівського гарнізонів, а Єрмолая Гаврилова «за свою вину и за непристойные слова выведучи на площу скарати смерною казною, а скарав положить на плаху, а после того... сняв с плахи... учинить ему наказание битъ кнутом нещадно»²⁰. В Чернігові та інших прикордонних містах стали ловити і саджати в тюрми людей без проїзних грамот, не пропускаючи нікого до Києва та інших українських міст²¹.

За деякими даними, царівна Софія, «слыша слобод стародубских население», звеліла послати чернігівському архієрею та стародубському полковнику указ про повернення всіх переселенців на старі місця і про розорення самих слобід, «дабы забеглые народы или ласкою или примучением градским к новым догматам приводили»²². Справжній текст указу не знайдено, проте про його існування можна судити з листа стародубського полковника С.І.Самойловича до свого батька –

гетьмана, від 2 вересня 1684 р.: «По явственной воле и указу вельможности Вашей, когда я веры проклятой капитонской москалей так сих в Стародубщине... начал присматривать и добре притиснул, не токмо заключением, но и знатным наказанием. Так способом таким же и на тех, отсюда прежде времени в ляцкую сторону убежав поселились недалече в Халетчине от рубежа нашего везде, по приметным местам, заставам своим приказал прилежно стеречь, оберегая, дабы ни один человек от тех проклятых отсюда не был пропущен»²³.

Очевидно, царський указ був направлений спочатку гетьману, а той уже наказав своєму синові всіляко переслідувати старообрядців, від чого вони й виселились за кордон.

Семен Самойлович був стародубським полковником з 1682 по 1687 р., таким чином можна, враховуючи час написання листа, віднести виникнення старообрядницьких поселень на тогочасній польській території до періоду з 1682 по 1684 рр. Пізніше всі ці слободи отримали спільну назву Вітка, яка стала одним з основних старообрядницьких центрів. Власне, сама Вітка знаходилася на острові на р.Сож. Проте втікачі селилися не тільки тут, на землях мозирського воеводи пана Халецького. За повідомленням посланого на розшуки на Україні в 1689 р. збіглого російського населення дяка І.Тимофеева «бежав живут церковные раскольщики с женами и детьми московских разных городов за рубежом в польской земле на р. Ипути в гомельском уезде за Иваном Красицким в деревне Вышме дворов 30 и больше..., да за паном Халецким в деревне Романовой дворов с 40, а живет с шми в той деревне поп Козма [колишній московський священник, що втік уже й зі Стародубщини – В.М.], да к нему же в приходе деревня Леонтьева, а в ней дворов с 30, да за ним же панов Халецким на р.Сожи под Халь-

цом село Ветка, а вней дворов со100 и больши... да за паном Сапегою за Днепром-рекою выше Киева деревня сслится вновь, а в пей дворов с 10»²⁴.

Трохи пізніше виникли старообрядницькі поселення і в маєтках пана Чарторизького²⁵. Досить широка географія розселення пояснюється тим, що польські і литовські магнати були зацікавлені в заселенні пустуючих земель і давали широкі пільги, причому не тільки податні, як в Україні, а й віросповідного характеру, що видно з наведеного вище документа, де старообрядницькі священники наділені приходами. Ходкевич, наприклад, в «осадному листі», виданому оселившись на його землях старообрядцям, крім свободи пересування і дозволу торгівлі на рівних правах з місцевим міщанством, крім звільнення на перших порах від податків, дав право «вільно держати попів, ставити церкви, часовні, скити і монастирі в усіх великих володіннях гетьмана»²⁶. Зразу ж після появи старообрядців в межах Польщі до них були послані посол Полтнев і католицький біскуп Анцута, які не знайшли ніякого «схизматства» в їхній вірі. «В ней же вере нашей, юже мы содержим, от величества Короля Польского перво через посла Полтева и во второе от бискупа Анцуты свидетельствованы, и по свидетельству их яко истинно суть греческая вера, понеже в церквях наших никакого схизматичества не изыскали, того ради от Короля Польского и лист нам дан... увольной, еже нам в вере древняго обычая греческого свободными быть, и веру нашу от иезуитов и ксензов невозбрано держати»²⁷. Таким чином, як бачимо, старообрядці в Польщі користувалися величезною перевагою перед іншим православним населенням – відсутністю релігійного гніту. Всі вищеназвані фактори і сприяли розвитку старообрядницьких слобід на Гомельщині в другій половині XVII ст.

Що ж до України, то більшість дослідників розколу стверджує, що після розорення в кінці XVII ст. стародубські старообрядницькі поселення знову відроджуються з 1714-15 рр. Проте життя в слободах якщо й завмерло, то ненадовго. Купчий запис, даний військовим товаришем Стародубського полку Кирилом Висоцьким у 1694 р. мешканцю слободи Деменка, свідчить про те, що повнокровне життя в слободах відновилося вже в кінці XVII ст.²⁸. Про це ж свідчить і згадка в одній із справ 1770 р. про те, що деякі старообрядці поселилися в слободах років 70 і більше тому назад²⁹.

Починаючи вже з 1701 р., місцева влада стала знову давати дозвіл старообрядцям на заселення різних маєтностей в Стародубському та Чернігівському полках. Власники земель охоче дозволяли селитися на них на пільгових умовах. Багато хто в той час повернувся з Вітки на старі місця. «Малороссийские паны, не предвидя потери своей, наперерыв одни перед другим старались беглецами благоприятствовать, делать выгоды, отводить лучшую землю, дабы через то приманить их, в чаянии со временем сделаться над ними вечными владельцами»³⁰.

Універсалом стародубського полковника дозволено заселити 12 вересня 1701 р. Слободу Зибку. «Року 1702 ноября 22 по указу гетьмана Мазепы по просьбе войта слободы Новооседной... обмежована земля для Зыбкой». «Року 1703 мая 6 заведомом полковника икутский сотник и лавник стародубского магистрата отвели земли для слободы Злынки»³¹. Гетьман універсалом від 20 вересня 1709 р. писав: «в слободе нашей Митьковке, которая недавно начала оседати, немасть осадчегго, почему позирается должность осадчегго Семену Савельеву»³². Всі вищеназвані слободи згадуються в переписі 1715 р. як повністю заселені старообрядцями³³. Архімандрит Києво-Печерської Лаври Миславський дозволив

поселитися старообрядцям навіть на монастирських землях в 1710 та 1714 рр.³⁴ (очевидно комерційні вигоди стояли у святих отців вище за якісь там релігійні суперечки).

Жорстока внутрішня політика Петра I, тяжкий податковий гніт, злигодні та бідування, спричинені Північною війною, призвели до того, що вже в першому-другому десятилітті XVIII ст. старообрядницькі поселення з'являються майже на всій території України. В 1724 р. священників харківського повіту зобов'язали слідкувати за паствою і не допускати у своїх приходах появ розкольників³⁵. В документах середини 30-х рр. згадується про поселення старообрядців у Ніжині³⁶; в містечках Почепі, Королевці, Седневі та Симеоновці Чернігівського полку, в Батурині, Чернігові, Новгород-Сіверському, Стародубі, Воронежі, в містечку Ропську.

В Стародубському полку, крім описаних розкольників слобід, старовіри проживали в селах Лобановці, Синьому Колодязі, Раевичах, Дідівці, Войтенках, Бобовичах, Займліні, Вишинкові, Тополях, в містечку Будищах Полтавського полку та в селах Марчихиній Буді, Неплюєвці, Пустому Роді, Кочупах, Студенці Ніженського полку і в багатьох інших містах та селах Гетьманщини³⁷.

На Правобережжі старообрядці селилися в основному в маєтностях заможних польських магнатів. Окрім вищеназваних Вітковських слобід в маєтностях пана Халецького, існували великі слободи і на землях князя Чарторизького. В 1755 р. з слободи Спасової та з інших його слобід «вийшло людей в одну описную малоросійську волость з 2000 душ»³⁸. Згадуються на Правобережжі також слободи Покжай (за шляхтичем Ф. Турчанином), Пісчана, Деміївка³⁹.

В 1760 р. з описних розкольників слобід багато старообрядців переселилися на південь України до фортеці Св.Єли-

завети (Нова Сербія)⁴⁰. У 1757 р. до Хотинського папі був посланий гонець для розшуку розкольників лжеархієпископа та інших розкольників⁴¹. В цьому ж документі згадується старообрядницьке поселення в Молдавії – слобода Вітрянка поблизу Яс⁴². В кінці 70-х рр. за Дунаєм «в турецькій області» згадується вже про великі старообрядницькі слободи (Орехівка та ін.)⁴³. Мав свої плани щодо розселення старообрядників на Україні й останній гетьман, Кирило Розумовський.

В 1763 р. до фортеці Св.Єлизавети прийшли повірені від проживаючих в Польщі (на терені України та Білорусії) російських розкольників двадцяти п'яти чоловік і просили від усіх їх, як проживаючих в Польщі, так і в Балті, на Кубані (некрасівців), про дозвіл переселитися на степи між Доном, Терекон та Кубанню (місцевість називали Можари – тут розкольники селилися ще в 1688 р.⁴⁴ в кількості 70 тисяч дворів⁴⁵).

У грудні 1771 р. граф Ян Ходкевич дав дозвіл на заснування в м.Чорнобилі старообрядницького монастиря. Засновниками його були селянин Іларіон з Вітки, Павло Григор'єв та Никифор Іларіонов з Стародубщини, які відділилися від інших з тої причини, що «Стародубье, вблизи хохлов и москалей нельзя спастись»⁴⁶.

Отже, як бачимо, географія розселення старообрядців на Україні дуже широка і не обмежується тільки описними розкольників слободами на Стародубщині та Чернігівщині. Старовіри селилися на півночі і на півдні, на сході – на Слобожанщині і на західних землях, де в кінці XVIII ст. зорганізувалася навіть Білокриницька єпархія старообрядницької церкви. Старообрядці вели досить замкнутий спосіб життя, тому їхні компактні поселення збереглися подекуди і до наших днів, зокрема на Вінничині та Полтавщині.

Отже, можна виділити кілька етапів розселення старообрядців в Україні:

I – кінець 60-х – початок 70-х рр. XVII ст. – поява перших старообрядців на півночі України, спричинена суворим антирозкольніцьким законодавством (йдеться про рішення Вселенського собору 1666-67 рр.) та погіршення становища населення всередині російських земель, пов'язане з остаточним його закріпаченням;

II – кінець 70-х рр. (1676-80) – заселення слобід в Стародубському та Чернігівському полках вихідцями з Москви, Калуги та інших російських міст, в основному купцями та посадськими людьми;

III – 1682-1684 – третя хвиля розкольніцької еміграції на Україну, пов'язана з поразкою московського повстання 1682 р. і втечею старовірів з Москви та інших міст на окраїни держави; розорення Стародубських та Чернігівських слобід; переселення старообрядців на Правобережну Україну та в Білорусію;

IV – перше десятиліття XVIII ст. – відродження старообрядницьких поселень на Стародубщині; заселення тут нових слобід на гетьманських та старшинських землях;

V – 1735 р. – розорення Вітки і переселення вітківських старовірів на українські землі в Стародубському та Чернігівському полках;

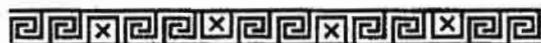
VI – з 1763 до кінця XVIII ст. – чергове примусове переселення вітківських поселенців; виникнення старообрядницьких поселень на південних українських землях.

Старообрядництво не стало локально замкнутим рухом. Основною причиною розкольніцької еміграції на окраїни як самої Московщини, так і сусідніх держав, була сувора антирозкольніцька політика російського уряду. Протягом двохсотлітнього існування Російської імперії проблема старообрядництва була одним з важливих питань внутрішньої політики кожного царювання. Особливо

суворою була політика щодо старообрядництва в другій половині XVII ст. Спроби іншого підходу з позиції державної користі відбулися за Петра I, коли старовіри були обкладені подвійним податком, проте самі методи впровадження в життя як цього, так і інших внутріполітичних заходів царя-реформатора, нашкоджували на несприйняття. Про це свідчить ціла хвиля самоспалень, що охопила майже всю територію імперії. Іншим виходом була втеча старообрядців подалі від царя-антихриста. Перша чверть XVIII ст. ознаменувалася не тільки подальшим розширенням і розвитком старообрядницьких поселень в Україні. Спеціальним указом Петра I вони були виведені з підпорядкування української старшини разом з їхніми земельними ділянками, що стало в подальшому основною причиною нескінченних суперечок та тягб між українськими можновладцями та їхніми колишніми підданими. Таким чином, російський уряд знайшов серед українських старовірів надійних союзників у боротьбі за обмеження автономії української старшини.

Старообрядницьке населення стало носієм нових виробничих відносин, які почали розвиватися в Україні і розвиток яких було загальмовано закріпаченням українського селянства. Багато старовірів були пайманими робітниками, не кажучи вже про купців-старообрядців, роль яких у процесі початкового накопичення капіталу в Україні залишається ще малодослідженою. Стародубські купці мали широкі зв'язки не тільки із закордоном, а й з іншими українськими містами, де вели свої торги.

В умовах жорстокої регламентуючої політики російського уряду щодо української торгівлі та власне українського купецтва, саме купці-старовіри відіграли значну роль у формуванні українського внутрішнього ринку та входження України у загальноімперський ринок.

¹ Російський Центральний державний архів давніх актів (далі: РЦДАДА) – Ф. 163 («Розкольницькі справи»). – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 2-4.

² *Ершова О.П.* Раскольники и власть (отношение государства и старообрядцев в 50-60 гг. XIX в.). – М., 1991. – С. 11.

³ *Миловидов В.Ф.* Современное старообрядничество. – М., 1979. – С. 35.

⁴ *Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любимцев О.О.* География религий. – К.: «АртЕк», 1998. – С. 440.

⁵ Историческое известие о раскольниках Черниговской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1860. – Кн. 3. – С. 206.

⁶ *Журавлев А.И.* Полное историческое известие... – М., 1890. – С. 73.

⁷ *Лилеев М.* Из начальной истории Стародубья // Киевская старина. – 1889. – № 8. – С. 380.

⁸ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 123.

⁹ Там само.

¹⁰ *Лилеев М.* Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII-XVIII вв. – К., 1893. – С. 98.

¹¹ *Соловьев С.М.* Чтения и рассказы по истории России. – М., 1989. – С. 325.

¹² Историческое известие о раскольниках Черниговской епархии – С. 206 (див. примітку).

¹³ РЦДАДА. – Ф. 229 («Малоросійський приказ»). – Оп. 5. – Спр. 86. – Арк. 1. 1

¹⁴ *Пушкарев Л.Н.* Юрий Крижанич. Очерк жизни и творчества. – М., 1984. – С. 136.

¹⁵ РЦДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 252. – Арк. 126.

¹⁶ Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. V. – № 94. – С. 146.

¹⁷ Там само. – № 96. – С. 149.

¹⁸ Там само. – С. 149.

¹⁹ РЦДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 252. – Арк. 46-47.

²⁰ Там само. – Спр. 261. – Арк. 11, 13, 15-16.

²¹ Там само. – Спр. 252. – Арк. 81-82.

²² Историческое известие о раскольниках Черниговской епархии. – С. 207.

²³ *Лилеев М.* Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII-XVIII вв. – С. 40.

²⁴ Материалы для истории раскола XVII в. // Христианское чтение. – СПб., 1895. – Кн. II. – С. 395-396.

²⁵ *Лилеев М.* Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII-XVIII вв. – С. 211.

²⁶ *Никольский Н.М.* История русской церкви. – М., 1983. – С. 237.

²⁷ *Лилеев М.* Раскол на Ветке в Стародубье. – К., 1895. – С. 122 (див. примітку).

²⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі: ЦДІА в м. Києві). – Ф. 128. – Оп. I а вот. – Спр. 22. – Арк. 1.

²⁹ Там само. – Ф. 59. – Оп. I. – Спр. 6132. – Арк. 10.

³⁰ *Иоаннов А.* Полное историческое известие о древних строгельниках и новых раскольниках. – СПб., 1831. – С. 183.

³¹ ЦДІА в м. Києві. – Ф. 59 («Київська губернська канцелярія»). – Оп. I. – Спр. 7576. – Арк. 31.

³² Историческое известие о раскольниках Черниговской епархии. – С. 208.

³³ ЦДІА в м. Києві. – Ф. 59. – Оп. I. – Спр. 14. – Арк. 15.

³⁴ Там само. – Спр. 7593. – Арк. 131.

³⁵ Там само. – Ф. 2007 («Харківське духовне правління»). – Оп. I. – Спр. 6. – Арк. 15.

³⁶ Там само. – Ф. 55 («Канцелярія міністерського правління»). – Оп. 2. – Спр. 427. – Арк. 1.

³⁷ Там само. – Спр. 160. – Арк. 13-35.

³⁸ Там само. – Ф. 59. – Оп. I. – Спр. 2580. – Арк. 66.

³⁹ Там само. – Ф. 80 («Стародубська полкова канцелярія»). – Оп. I. – Спр. 9. – Арк. 5-8.

⁴⁰ Там само. – Ф. 59. – Оп. I. – Спр. 3490. – Арк. 18.

⁴¹ Там само. – Спр. 3033. – Арк. 21.

⁴² Там само. – Арк. 19.

⁴³ Там само. – Спр. 9046. – Арк. I зв.

⁴⁴ Дополнение к Актам историческим. – Т. XII. – С. 242.

⁴⁵ *Лилеев М.* Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII-XVIII вв. – № 49. – С. 236.

⁴⁶ *Филарет.* История русской церкви. Период 5-й, синодальное управление (1721-1826). – М., 1859. – С. 92-93.

